

Biyografya :

ÖLÜMÜNÜN ELLİNCİ YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE
THEODOR MOMMSEN*

HALİL DEMİRCİOĞLU

İlim dünyasında büyük adamlar çok defa zaman geçtikçe daha iyi anlaşılıyor. Herhalde hakikî büyüklük kendisinden uzaklaştıkça daha çok mâna ve muhteva kazanmaktadır. Burada sözünü edeceğimiz THEODOR MOMMSEN için de böyle oldu. Filolog, hukukçu ve bilhassa tarihçi sıfatlarıyla geçen asrın müstesna şahıslarından biri olan bu adamı ilim dünyası, ölümünün ellinci yıldönümü dolayısıyla gene haklı olarak anma vesilesi buldu. Her tarafta hakkında yazılar çıkmaya başladı. Herkes Eskiçağ tarihinin ona neler borçlu olduğunu yeniden anlatmaya çalışıyor. Türkiyemiz'de yeni kurulmaya başhyan bu ilim dalının naçiz bir müntesibi olarak bunu fırsat bilmek ve, kısa çizgilerle de olsa, onun ilim hayatının bir tablosunu çizerek Eskiçağ tarihindeki büyük işlerini Türk okurlarına arz etmek bizim için bir vazife olmaktadır.¹

* * *

Theodor Mommsen 30 Kasım 1817 de, o zaman Danimarka'ya ait olan Schleswig-Holstein'daki Garding kasabasında doğdu. Bir Alman papazının oğlu idi. İlk ve orta tahsilini memleketinde Lâtince ve Hellence öğreten bir lisede gördü. Bundan sonra yirmi bir yaşında baba ocağına yakın olan Kiel şehrindeki Üniversiteye yazıldı. Burada altı sene (1838—1843) hukuk, filoloji ve tarih tahsil etti. 1843 ya-

* Theodor Mommsen, doğumu: 30 Kasım 1817 — ölümü: 1 Kasım 1903—

¹ Aşağıda da görüleceği veçhile, Milli Tarih Kütüphanemizde Theodor Mommsen'in standart olmuş eserlerinin tercümeleri olmadıktan başka kendisi hakkında da şimdiye kadar bir yazı neşredilmiş değildir. yalnız Maarif Vekâleti'nin yayınladığı tercüme dergisinde, Mommsen'in "Roma Tarihi"nden (Röminische Geschichte) Caesar'ın karakteri hakkındaki kısım, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal tarafından dilimize çevrilmiş bulunmaktadır. Bu hususta bk. Tercüme Dergisi II, 10, S. 303-317.

zında da “*Romalular’ın Collegium’ları ve Sodalicium’ları hakkında*” adlı tezi ile ² hukuk doktoru olarak Üniversite tahsilini bitirdi.

Fakat, daha mektep sıralarında iken zekâsı ve çalışkanlığı ile dikkat nazarı çekmiş olan Theodor Mommsen işi bu kadarla bırakmadı. Çalışmalarına devam etti ve bunun meyvesi olarak da, ertesi sene (1844) “*İdari bakımdan Roma Tribus’leri*” adlı ikinci bir kitap daha neşretti.³ Mommsen bu eserleriyle eski Roma devlet hukukunun en önemli ve en girift meselelerine cesaretle temas ediyor, gitmek istediği yolu göstermiş bulunuyordu. Bunlar ilim semasında yükselmeğe başlayan yeni bir yıldızın ilk parıltıları idi. Her tarafta alâka uyandırdı. Yakınlarından ⁴ hocalarından ⁵ ve bilhassa zamanın meşhur hukuk tarihçisi SAVIGNY’den teşvik ve tergiip gördü. Yabancı memleketlerde tetkiklerde bulunması için kendisine burs temin edildi. Mommsen bu şevk ile İtalya’ya gitti (1845).

Mommsen İtalya’da iki sene kaldı (1845—1847). Bu yıllar onun ilmî inkişafı bakımından çok verimli olmuştur. Çünkü, onun bundan sonraki ilmî tetkiklerinin mihverisi olan lâtin kitâbe ve sikkelerine karşı alâkası bilhassa burada alevlenmiştir ⁶. Kitâbe ve sikkelerin buradaki

² THEODOR MOMMSEN, *Von den Kollegien und Sodalzien der Römer*, Kiel, 1843.

³ THEODOR MOMMSEN, *die römischen Tribus in administrativer Bezeichnung*, Altona, 1844.

⁴ Burada Mommsen’in ikinci eserini kendisine ithaf ettiği küçük kardeşi Tycho’yu kastediyoruz. Lise öğretmeni olan bu kardeşi Hellence ve Lâtince tahsil etmiş, şair ruhlu bir adamdı. Tercüme işleriyle çok uğraşmıştı. Hellen yazarlarından Almancaya birçok tercümeleri vardır. Bilhassa “Yabancı dillerdeki şiirleri Almancaya tercüme etmek sanatı” adlı eseri önemlidir. Bk.: TYCHO MOMMSEN, *Die Kunst des Übersetzus fremdsprachlicher Dichtungen ins Deutsche*, 1858.

⁵ Bunların başında, kendisinin hukuk hocaları yanında o zaman Kiel Üniversitesi’nin en iyi öğretim üyelerinden olup sonradan Mommsen ile arkadaş olan Filolog OTTO JAHN (1813—1869) ile tarihçi I. G. DROYSEN (1808—1884) gelir. Otto Jahn, filolojik metodu arkaolojiye sokmağa ve bu iki ilmi vahdetli bir hale getirmeğe çalışanlardan biri idi. Droysen ise, bilhassa 1836 da neşrettiği “Hellenizma Tarihi” (*Geschichte des Hellenismus*) ile Hellen tarihinde yeni bir devir göstererek meşhur olan bir tarihçidir.

⁶ Almanya’daki Roma kültürü enkazı ile Almanlar çok erkenden meşgul olmağa başlamışlardır. Augsburg’daki kitâbeler daha 1505 ve 1520 de KONRAD PEUTTINGER’in nazarı dikkatini celbetmişti. 1555 de Hollandalı BUYSBECK Kaiser I. Ferdinand’ın elçisi olarak Kanunî Sultan Süleyman’a geldiği zaman, Ankara’da Hacı Bayram Camii yanındaki mâbedde bulunan kitâbeyi (*Monumentum Aneyranum*) tetkik etmiş ve bunu “Lâtin kitâbelerinin sultanı” (*regina inscriptionum Latini-*

H. Demircioğlu



THEODOR MOMMSEN
1817 - 1903

H. Demircioğlu



THEODOR MOMMSEN
1817 - 1903

bolluğu ve temas ettiği bu işlerle uğraşan önemli şahsiyetler de bu hususta teşvik edici âmiller oldular. Bunlar arasında o zaman İtalya'da kitâbe ve sikkeler mütehasısı sayılan BARTHOLOMEO BORGHESI ile hıristiyanlık arkeolojisinin kurucusu, Katakomb'lar müdekkiki GIOVANNI BATTISTE DE ROSSI'yi zikretmek lâzımdır. Gerçekten, kitâbe ve sikkelerin Eskiçağ ve binnetice Roma tarihi için Mommsen'da bu kadar çok kıymet ve ehemmiyet kazanmasında bilhassa bu Borghesi ile dostluğunun çok rolü olmuştur⁷. Mommsen, bir kitâbında "hoca, hâmi ve dost" kelimelerini kullanmaktadır⁸.

İtalya'da iken kitâbeler işlemeğe başlayan Mommsen bu kitâbeleri toplayıp bir kolleksiyon yapmak plânını da düşünmüştü. Filhakika, Воеск'un yaptığı Hellen kitâbeleri *corpus*'u, Hellen tarihinin yazılmasına fevkalâde hizmet etmişti. Aynı şekilde, Roma tarihinin yazılabilmesi için önce böyle bir corpus'un olması lâzımdı. Paris Akademisi daha 1843 de bir Lâtin kitâbeleri corpus'u plânı hazırlamış fakat tatbik edememişti. Bunun üzerine plânı Berlin'deki Prusya Akademisi ele aldı. Daha o zaman Mommsen'in bu işlerle olan alâkası meydana çıkmıştır. Bu plânın tahakkukuna canla başla hizmet etmek isteyen Mommsen, topladığı *Samnium*'a ait Lâtin kitâbeleri kolleksiyonunu bir corpus için Berlin Akademisine göndermiştir⁹.

narum) olarak vasıflandırmıştı. XVI. ve XVII. asırlardaki bütün kitâbe baskıları Almanya ve Hollanda'da basılmıştır. Fakat epigrafi tetkiklerinin sıklet merkezi XVII. asrın ikinci yarısında İtalya'ya geçmiştir.

⁷ Bununla beraber Mommsen, kitâbe tetkiklerinin gayesi bakımından, Borghesi'den ayrılmıştır. Filhakika Borghesi bütün ilim ve fazlını dökerek tek tek kitâbeleri yalnız izah ve tefsir ile iktifa ediyordu. Bu ise tamamiyle filolojik bir çalışma ve araştırma idi ve hâlâ da böyledir. Halbuki Mommsen, bunlardan tarih bina etmek istiyordu. Malûmdur ki, tarih tekden, yani cüzüden bütüne gider. Tarih için tek şey bütüne hizmet ettiği ve onun içine girebildiği takdirde, bir kıymet ifade eder. İşte Mommsen Borghesi'nin yapamadığı bu işe girişmiş, tek tek malzemenin hem izah ve tefsirini yapmağa hem de ondan bütüne gitmeye çalışmıştır.

⁸ Bu hususta bk.: THEODOR MOMMSEN, *Inscriptiones regni Neapolitani latinae*, Leipzig, 1852.

⁹ Lâtin kitâbeleri corpus'unun neşri işini Berlin Akademisi önce beceriksiz bir adam olan Zump'a vermişti. Mommsen ise bunun idaresinin kendisine verileceğini ummuştu. Sonradan bu duruma kızdığı için topladığı Neapolis kırallığı kitâbelerini Akademi'den ayrı bastırmıştır. Bk.: THEODOR MOMMSEN, *Inscriptiones regni Neapolitani latinae*, Leipzig, 852; Mamafih, ileride görüleceği veçhile, Berlin Akademisi daha sonraları lâtince kitâbeleri corpus'unu idare işini Mommsen'a verecektir.

Fakat Mommsen'in İtalya'daki faaliyeti yalnız kitâbeler toplamağa inhisar etmiş değildi: Oradaki ikametinin daha birinci senesi sonunda İtalya'daki *Samnit*'lerin dili olan *Osc* (Osk) lehçesi üzerine neşrettiği araştırması¹⁰ ile Mommsen, Orta İtalya kavimleri diyalektlerini tetkike başlamıştı. Daha sonra Güney İtalya kitâbelerini toplarken bu taraf diyalektlerini de inceledi.¹¹ Gerçi ondan önce NIEBUHR, eski yazarların İtalya'nın etnolojisi hakkında verdikleri haberleri iyi bir tenkid süzgecinden geçirmiş bulunuyordu. Fakat, bu iş henüz bir esasa gidememişti. Şimdi Mommsen bu tetkikleri ile kitâbelerdeki lisan ve diyalektlere dayanan İtalya etnolojisinin, daha doğrusu İtalya'nın M.ö İkinci Bin proto-historyasının esaslarını kurmuş oluyordu. Gerçekten bilhassa onun bu araştırmaları ile daha o zaman anlaşılmalı ki, *Italik*'ler İtalya'nın otokton sakinleri değildiler. Tıpkı Hellas'daki Hellen kabileleri gibi, M.ö. İkinci Bin'de buraya göç etmişler ve eski halk ile birleşmişlerdi.

Nihayet Mommsen sikkeler üzerine olan araştırmalarına da İtal, ya'da başladı. Dostu, yukarıda adı geçen, Borghesi'nin meskûkât üzerine olan bilgisi ona çok yardım etti. Roma sikkeleri hakkında sonradan yayınlayacağı eserin temeli burada atılmıştır.

1847 de Mommsen'ı otuz yaşında bu cenub seyahatinden memlekete dönmüş görüyoruz. Artık yüksek ilmî vazifeler için iyice hazırlanmış bulunuyordu. Fakat az sonra başlayan 1848 hareketleri onun mevcudiyetinde muazzam değişiklikler yaptı. Mommsen siyasî hâdiselere karıştı: *Rendsburg*'da çıkan bir gazetenin muharriri oldu. Filoloji, hukuk ve tarih tahsil eden, yabancı memleketlerde Lâtin kitâbeleri toplıyan ve sikkeler tetkik eden Mommsen'dan, bir gece içinde ateşli makaleler yazan bir siyasî gazete yazarı çıkıvermişti. Bununla beraber, ilim dışında harcadığı her saatin telâfisi kabil olmyan bir zarar olduğunu gören ilim dünyası, ona politika yapmak için çok zaman vermedi. Leipzig Üniversitesi 1848 sonbaharında kendisine Roma Hukuku Profesörlüğü tevcih etti. Leipzig'de vazifeye başlayan genç profesör aynı zamanda *Saksonya Kraliyet İlim Cemi-*

¹⁰ THEODOR MOMMSEN, *Oskische Studien*, Berlin, 1845. (Nachträge, 1846).

¹¹ Bu incelemeler neticesi sonradan neşredilmiştir. Bk.: THEODOR MOMMSEN, *Die unteritalische Dialekte*, Leipzig, 1850.

yeti'ne de âza oldu. Roma Tarihi gibi büyük eserlerinin neşir plânlarını daha burada kurmuştur ¹¹.

Fakat Mommsen'in bu Üniversite hayatı çok sürmedi. Çünkü, kendisi ve birkaç arkadaşı siyasî fikirlerini söyleyip yazmaktan ve siyasî faaliyette bulunmaktan vaz geçmemişlerdi. Bunlar 1848'de, müfritler iktidarda iken, monarşiyi desteklediler. 1850 deki reaksiyon zamanında ise hükûmetle çatıştılar. Bunun üzerine onlarla birlikte Mommsen da memuriyetinden azledildi. Gerçi mahkeme beraatine karar verdi ise de, disiplin yolundan kadrosundan oldu. ¹² Fakat, siyasî faaliyetinin kurbanı olarak işini kaybeden Mommsen, gene fütur getirmedi. İlmî faaliyetine devam etti.¹⁴ İki sene sonra da (1852), başka bir çok Alman ilim adamları gibi, o da İsviçre'de bir melce buldu: Zürich Üniversitesi kendisini Roma Hukuku Ord. Profesörlüğü'ne çağırıştı. Mommsen burada Roma devri İsviçresine ait tetkiklerde bulundu. Kitâbeler topladı; monografiler neşretti; ¹⁵ ve o zamana kadar topladığı malzemeye dayanarak, tasarladığı Roma Tarihi'ni yazmağa başladı.

Mommsen İsviçre'de iki sene kaldı. Nihayet 1854 de gene kendi memleketinden, Breslau Üniversitesin'den bir davet aldı. Burada da ROMA HUKUKU ORDİNARYÜS PROFESÖRLÜĞÜ veriyorlardı. Genç âlim memleketinin bu davetine koştu. İşte buradaki tedris hayatının ilk senesinde idi ki, daha Leipzig'de iken plânlarını yaptığı "ROMA

¹² Mommsen bu Roma tarihinin plânında, Leipzig'de tanıştığı iki tâbiin (Salomon HIRZEL ve Karl REIMER) başlıca rol oynadıklarını söylemektedir. Bunlar oradaki büyük "Weidmannsche Buchhandlung" adlı müessesenin sahipleri idiler. Mommsen'i Roma tarihini yazmaya çok teşvik etmişlerdir.

¹³ Görünüşte tam bir âlim tipi olmakla beraber bir politikacı ruhuna malik bulunan Mommsen, bu gençlik ideallerini bırakmamış, Prusya asilzadelerine karşı hukuk ve hürriyet mücadelecisi olmakta devam etmiştir. Hattâ Bu Prusya asilzadelerinden Bismark'ın Alman Birliğini (Reich) kurmasından sonra, hasret ve iştiyakının tatmin edildiği görüldüğü zaman dahi bu hisleri bâki kalmıştır.

¹⁴ Mommsen, bu arada (1850) bilhassa yukarıda söylediğimiz Saksonya kıraliyet ilimler cemiyetinin yayınları arasında, tetkikine İtalya'da başladığı Roma sikkeleri hakkında büyük bir yazı neşretti. Burada eski sikkeleri kıymetlendirirken, aynı zamanda lâtince kitâbeler corpus'u için yeni fikirler söylüyordu. Gene aynı sene, yukarıda incelemeye başladığını söylediğimiz Güney İtalya diyalektlerine ait eserini neşretti. İki yıl sonra da (1852), gene İtalya'da hazırlamaya başladığı Napoli kiralığı kitâbelerini çıkardı: Bu hususta bk.: Not 9.

¹⁵ Bilhassa bk.: THEODOR MOMMSEN, *Inscriptimes confederationis Helveticae*, Zürich, 1854.

TARİHİ"ni neşre başladı.¹⁶ 1854 den 1856 senesine kadar iki sene içinde bunun üç cildini çıkardı.¹⁷ Mommsen, hayatının olgunluk çağında başardığı¹⁸ en parlak ve dâhiyane işlerinden biri olan bu eserinde, yüksek tarihcilik vasıflarını göstermiş, hattâ ilim dışında bile meşhur olmuştur. (Buna ileride ayrıca temas edilecektir.)

Mommsen, Roma'nın cumhuriyet devri kitâbelerini işlemeden edindiği malûmat ile 1858 de Roma kronolojisi hakkında diğer bir önemli eser daha yayınladı¹⁹. Aynı sene içinde Prusya'nın en büyük Üniversitesin'den çağırıldı: Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi onun Roma Tarihi üzerindeki kıymetli eserlerini takdir ederek kendisine Eskiçağ Tarihi Ord. Profesörlüğü vermişti. Mommsen'in Berlin'e gelmesi ile artık dolaşma zamanı bitmiş, yerleşme ve üstadlık devresi başlamıştır. Filhakika, buraya geldikten sonradır ki, Prusya İlimler Akademisine de âza seçildi²⁰ ve kitâbeler neşri sahasındaki muvaffakiyeti de tasdik edilerek, Akademinin üzerine aldığı Lâtin kitâbeleri neşri vazifesi ona verildi. Bu vazife büyüktü ve, tahakkuku için işbirliğine ve yardımcılarına ihtiyaç vardı. Mommsen talebelerinden ve dostlarından mürekkep bir heyet yaparak, hakikaten nümune olacak bir organizasyon kurdu. Etrafındakilere âmirlik değil, âdeta babalık ederek işini muvaffakiyete götürdü. Bugünkü

¹⁶ THEODOR MOMMSEN, *Römische Geschichte*, cilt I - III. Cumhuriyet devri, Leipzig 1854—56.

¹⁷ Bu cildlerin bilhassa üçüncüsü okuyucuları bağlar. Fakat en orijinal olan kısım, Eski Roma Tarihi'ni müsbet bir şekilde kuran birinci cildir. Gerçi ondan önce aslında bir devlet adamı ve pratik bir politikacı olan B. G. NIEBUHR (1776—1831), yazdığı Roma tarihinde (*Römische Geschichte*, Berlin, 1811), Roma'nın ilk devirlerini keskin bir tenkit süzgecinden geçirerek, Mythos'un ve XIX. asra kadar inen tradisyonun toz tabakasını bunun üzerinden kaldırmış bulunuyordu. Ancak Mommsen, burada enkazdan temel ve iskelet yapmış ve malzemesini yalnız Roma değil, İtalya tarihi için de kıymetlendirmeğe başlamıştır.

¹⁸ Eski Hellen tradisyonu insan oğlunun oğlunluk çağını 40 yaşına koyar. Buna Hellenler "kemal yaşı" (*Akme*) derler. Dikkate değer ki, meşhur Alman tarihçisi LEOPOLD VON RANKE en önemli eseri olan "Papalar"ı (*Die Paepste*) yazdığı zaman kırk yaşında idi. Theodor Mommsen da, Roma Tarihi'nin Cumhuriyet devrini bitirdiği sıralarda kırk yaşına basıyordu.

¹⁹ THEODOR MOMMSEN, *Die römische Chronologie bis auf Caesar*, Berlin, 1858.

²⁰ Mommsen, sonradan Prusya İlimler Akademisinin en nazif âzasından biri olmuş ve hattâ yirmi beş sene (1874—1895) Akademi'nin daimî genel sekreterliği-ni ifa etmiştir.

“*Corpus Inscriptionum Latinarum*” onun bu çalışmalarının muazzam bir meyvesidir denebilir. İlim dünyası Mommsen’a bu muvaffakiyetinden dolayı ancak şükran borçludur.²¹

1860 senesinde Mommsen’ın Roma sikkeleri üzerine büyük bir kitabı çıktı²². Bu da, daha İtalya’da başlayan uzun çalışmaların mahsulü idi. Mommsen burada, eski sikkeler, ölçüler ve ağırlıklar hakkındaki araştırmalarını büyük bir hayranlıkla tetkik ettiği Boeck’ün izinden giderek Roma sikkelerini de Eskiçağ umumî kronolojisi içine sokmuştur. Hattâ denilebilir ki, Roma sikkeleri ilmi, bu kitapla âdeta Eskiçağın mübadele vasıtası olan paranın ilmi haline getirilmiştir. Böylece Eskiçağ’da ve bilhassa Roma tarihinde iktisadî durumlarla meşgul olabilmek için birinci derecede lüzumlu bir esas kurulmuş oluyordu. Çünkü, Mommsen burada Roma sikkelerini başlangıçtan tâ İmparatorluk devri içine kadar takip etmek, şekillerini tesbit etmek ve tarihlemekle kalmıyor, aynı zamanda bunun muhtevasına da girerek, tağşişlerin devletin maliyesiyle nasıl ilgili olduğunu ve, dolayısıyla, sikkelerin devletin parlayış ve sukutunu nasıl açıklayabileceğini gösteriyordu.

1863 de Mommsen, neşrini üzerine aldığı Lâtin kitâbeleri corpus’unun (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) birinci cildini çıkardı. Corpus bundan sonra muntazam bir şekilde intişar etmeğe başladı. Bugün büyük eb’adda on altı cilt ile süplemanlarından mürekkep olan bu muazzam külliyyatın birinci, üçüncü, beşinci, dokuzuncu ve onuncu ciltleri tamamen, sekizinci cildi de kısmen —bütün izah ve tefsirleriyle— bizzat Mommsen’ın eseridir. Lâtin kitâbelerini böyle

²¹ Burada sırası gelmişken şunu da söylemek lâzımdır ki, Mommsen, yalnız ilmî eserler yazmakta değil, aynı zamanda böyle külliyyat vesaire gibi uzun mesai isteyen ilmî işleri organize ve idare etmekte de usta olduğunu göstermiştir. Filhalka o, böyle bir vasıtanın kurulması ve işlemesi için icabeden plân, metot ve teknik bilgiye sahip insanları bulmak, yetiştirmek ve bunları âhenkli bir işbirliği içinde muvaffakiyete götürmekte de mahir olduğunu, yalnız bu Corpus’unu çıkarması ile değil, başka eserlerle de en iyi bir şekilde isbat etmiş bulunmaktadır. Zamanında, sahasında hiçbir iş yoktur ki, onun hiç değilse iştiraki olmasın. Meselâ bu kitâbeler corpus’undan başka ve ona muvazi olan meşhur meskûkât corpus’u (*Corpus numerum*) onun tevşiki, tahriki ve irşatlarıyla olmuştur. Sonra, mühim bir eser olan Alman Hukuk Lûgati, ancak onun sayesinde çıkabilmiştir. Roma Devleti’nin hudut istihkâmları olan “*Limes*” tetkikatı onun idare ve istişaresinde başlamıştır.

²² THEODOR MOMMSEN, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Breslau, 1860.

bir külliyat halinde neşretmiş olmakla Mommsen yalnız Roma tarihine değil, Eskiçağ ilmine de büyük bir hizmet yapmış oldu. Bunun için Lâtin kitâbeleri corpus'unun adı onun ismi ile sıkı sıkıya bağlıdır. Mommsen'in sayısı çok olan eserlerinin ekserisi belki de zamanla unutulacaktır; fakat bu corpus, kıymet ve ehemmiyetini daima muhafaza edecek ve ettikçe de Mommsen unutulmıyacaktır. ²³

Mamafih, kitâbeler neşri sahasında o yalnız bununla da iktifa etmiş değildi. Büyük kitâbeler için ayrıca hususî araştırma ve izahlar da neşrediyordu. Bunların içinde kendisini en çok cezbeden Ankara'daki mâbette bulunan AUGUSTUS'un meşhur "*Res gestae Divi Augusti*"si olmuştur. Mommsen corpus'un ilk cildinin çıkmasından iki sene sonra da bu "*kitabeler şahını*" kritik bir şekilde neşir ve izah etmiştir. ²⁴

Mommsen, Roma tarihi ve epigrafyası ile meşgul olurken, aynı zamanda hukuk araştırmalarını da unutmuyordu. Ona göre "Roma filolojisi ve Roma tarihi, Roma hukukunu, Roma hukuku da Roma tarihi ve filolojisini ihmâl ettiği müddetçe bunların her ikisinin de Roma dünyasının kapılarını çalması beyhudedir. Roma işlerinin organik bir şekilde anlaşılmasının ilk şartı tarih ile hukukun kaynaşması" olacaktır ²⁵. Onun için bütün filolojik ve tarihî araştırmaları yanında hukukî kitâbeler ve metinler neşrediyor ve meseleleri izaha çalışıyordu. Daha 1861'de Vatikan'da bulunan I u s t i n i a n u s öncesi hukuk fragmanları neşreden ²⁶ Mommsen, 1865 ile 1870 arasında PAUL KRÜGER ile birlikte meşhur "*Corpus Iuris Civilis*"in en önemli kısmı olan, birinci ciltteki *Iustinianus Digesta*'larının metinlerini tesbit etmeğe muvaffak oldu. ²⁷ Zaten bu işe hem lisana hem de konuya hâkimiyet

²³ Bu hususta bk.: H. BENGTON. *Einführung in die alte Geschichte*, München, 1949, S. 12 v.d. S. 126 v.d.

²⁴ Bk.: THEODOR MOMMSEN, *Res gestae divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi*, Berlin, 1865; Mommsen'in bu tetkikine esas olan metin III. Napléon zamanında (1861) Fransız âlimi PERROT'nun başkanlığında Ankara'ya gelen ilmi heyetin istinsah ettiği kopyelerdir. Fakat bundan bir müddet sonra 1882 de Alman HUMANN, âbideyi tekrar tetkik edip yeni kopyeler getirmiş ve Mommsen da yeni komanterler yapmıştır.

²⁵ 8 Temmuz 1858 de Berlin'de, Prusya İlimler Akademisi'ne âza seçildiği gün yapılan merasimde verdiği nutuktan.

²⁶ THEODOR MOMMSEN, *Die vatikanischen Fragmente des vorjustinianischen Rechts*, Bonn, 1861.

²⁷ THEODOR MOMMSEN - PAUL KRÜGER, *Digesta Justiniani Augusti*, Berlin, 1866—70.

bakımından, ondan lâıyık da bulunamazdı. Çünkü, hakikaten “hiçbir hukukçu onun kadar filolog, hiçbir filolog onun kadar hukukçu değildi”.²⁸

Fakat Mommsen’in hukuk sahasındaki bu çalışmaları, ancak Roma hukuku hakkındaki büyük eserinin öncüleri olabilir. Bu da, onun Alman vahdetinin kurulduğu ve kendisinin de elli üç yaşında olduğu 1871 senesinde çıkardığı “*Roma devlet hukuku*” adlı kitabıdır.²⁹ Üç cilt üzerine kurulan bu eserin son cildi 1888 de bitti. Burada hukukçu Mommsen, tarihçi Mommsen’i arka plâna almış görünür. Bu da eserin tarihî değil, sistematik nizamından ileri gelmiştir. Çünkü, burada müesseselerin genetik inkişaf ve tekâmülleri değil, mefhum olarak kavranılmaları cihetine gidilmiştir. Yâni bu eser, bir esas teşkilât tarihi değildir; sistematik bir hukuk kitabıdır.³⁰ Burada hukukçu Mommsen, tarihçi Mommsen’in ortaya koyduğu tarihî malzemeyi muazzam ve sistematik bir bütün halinde forme etmiştir. Romalılar’ın hukuk ve devlet sahasındaki büyük başarılarını bukadar fevkalâde bir şekilde ışığa çıkarmağa ve, böylece, onların insanlık kültürüne yaptıkları büyük hizmeti bu kadar güzel bir şekilde ortaya koymağa ondan başka hiç kimsenin kudreti müsait değildi. Burada onun malzemeye hâkimiyeti, hukuk, filoloji ve tarih disiplinlerindeki üstadlığı derhal göze çarpar. Araştırmadaki temizlik, lisanda ve eseri tanzimdeki vuzuh, kombinasyonlar yapmadaki cesaret, kaynaklardaki boşlukları doldurmadaki maharet her türlü sitayişin üstündedir.³¹

²⁸ Bk.: K. J. NEUMANN, *Theodor Mommsen*, *Historische Zeitschrift*, XCII (N. F. LVI) 1904, S. 193 v.d.

²⁹ THEODOR MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht*, 3 cilt, Berlin, 1871—1888.

³⁰ Söylemeğe lüzum yoktur ki, Roma Devlet Hukuku ile Roma Hukuk tarihi ayrı ayrı şeyler gösterir. Filhakika tek tek memurların faaliyetleriyle Senatus’un ve vatandaşların halk meclisindeki faaliyetlerinin anlatılması tarihtir. Devlet hukununun yazılmasındaki gaye ise başkadır. Burada bütün bunlarda müşterek olan şey meydana çıkarılarak, bunların mefhumlar halinde formüle edilmesine çalışılır. Roma devlet hakukunda Mommsen, Roma siyasi hayatını idare eden normaları ortaya koymuştur. Yani Mommsen, burada realiteyi değil, normları vermiştir. Realiteyi verseydi, bir hukuk tarihi olurdu. Normları verdiği için, bu, sistematik hukuk kitabı olmuştur.

³¹ Eski Roma’da herhangi bir şekilde kodifiye edilmiş bir devlet hukuku hiçbir zaman olmamıştır. İlk önce Gracchus’lar inkılabının karışıklıkları esnasında Roma’da devletin esas teşkilâtı münakaşa edildi. Bu da, meseleyi günlük politika kavgalarında kullanmak için olmuştur. İlk defa olarak Mommsen eski kalıntılardan tamamiyle ve tıpkı bir Romalı hukukçu gibi Roma Devlet hukukunu

Bütün bu faaliyetleri içinde Mommsen, hiç şüphesiz, yarıda kalmış olan Roma tarihini de düşünüyordu. Çünkü, 1854 — 1856 arasında neşrettiği üç ciltlik Roma Tarihi ancak cumhuriyet devrinin sonuna geliyordu. ³² İmparatorluk (Kaiser'ler) devri hâlâ çıkmış değildi. Mommsen, herkesin tam bunu beklediği bir sırada, 1885 de "*Caesar'dan Dioketianus'a kadar Roma eyâletleri*" adı ile Roma tarihinin beşinci cildini neşretti. ³³ Herkes şaşırıldı. Çünkü bununla, ilk üç cildin intişarından tam otuz sene sonra, bu bitmemiş şahesere, İmparatorluk devri tarihi değil, bu devirde Roma eyâletlerinin tarihini tasvir eden bir kısım eklenmiş oluyordu. Mommsen'in, Roma tarihinin İmparatorluk devrini içine alması icabeden dördüncü cildi niçin neşretmediği hakkındaki tahminler vesaireye daha ileride temas edeceğiz. Yalnız, burada şu kadarını söylemekle iktifa edelim ki, bu son kısım da, Lâtin kitâbeleri corpus'unun intişarından önce mümkün olamazdı; corpus ile de bunu ancak Mommsen yazabilirdi. Mommsen, bu eserinde corpus'un usaresini eylâletler tarihi için almış ve eldeki kitâbelerle neler yapılabileceğini göstermiştir. Bu cilt, Tarih yazarı Mommsen'in erişilemeyecek ustalığının bir isbat delilidir. Üstat burada taşları söyletmiş ve, bunların yardımı ile Roma devrindeki tarihinin ilmî olarak idrâkını önce ona medyun olduğumuz bir dünyanın kültür tablosunu çizmeğe muvaffak olmuştur.

1887, de yetmiş yaşına gelmiş olan Mommsen, Üniversite'deki takrir derslerini bıraktı. Yalnız seminerlerini yapmağa devam etti. Talebesi için daha az semereli olduğuna kani olduğu zamanını, kendi tetkiklerine hasretmek istedi. Fakat bu son yaratma devrinde, bilhassa edisyon faaliyetlerini de bırakmadı. Meselâ, WAITZ'ın idaresindeki "*Monumenta Germaniae*"nin neşrine iştirak etti. Bu arada bunun bir kısmı olan "*Scriptores antiquissimi*"nin kurulmasına çalıştı. Sonra, dördüncü ilâ yedinci asırlar Lâtin muharrirleri

düzenli bir sistem haline sokmak cesaretini gösterdi. Onun işi, daha önce yapılan işlerden, yani hukuk ve devlet atikiyatını toplayıp yazmak işinden, çok önemli bir terakki idi. Mommsen gösterdi ki, Romalı kendi devlet düşüncesine uygun bir devlet hukuku yaratmıştı.

³² Filhakika Mommsen'in Roma, Tarihinin üçüncü cildi Tapsus muharebesi (M.ö. 46) ile sona ermektedir.

³³ THEODOR MOMMSEN, *Römische Geschichte, V. Die Provinzen von Caesar bis Diokletian*, Berlin, 1888.

eserleri ile kroniklerinin neşri hep onun eseridir. Burada yalnız metinleri neşretmiş değildir; işlemiş ve önemli neticeler de çıkarmıştır. Gene bu sıralarda eskiden çıkardığı büyük Roma Devlet hukukunun bir icmâlini de yaparak muhtasar bir şekilde neşretmiştir.³⁴

80 yaşına basmadan bir sene önce Roma şehri Mommsen'a fahrî hemşerilik tevcih etti. Seksen yaşına girdiği 1897 yılında da Berlin şehri bu fırsatı kaçırmadı. Bundan bir sene sonra 1898 de ise Mommsen, tahsil hayatının başında tasarladığı plânların bir neticesi olarak, son büyük eserini verdi. Bu, "*Roma ceza hukuku*" adlı kitabı idi.³⁵ Bu kitap, onun daha önce neşrettiği "*Roma Devlet hukuku*"nu ikmal eden bir eserdî. Filhakika, Mommsen Roma Devlet hukukunu zaman bakımından İmparator Diocletianus (M. s. 264) ile bitirmişti. Bunda ise Iustinianus'a kadar gidiyor, yani Diocletianus ve Constantinus monarşisini de içine alıyordu. Devlet hukuku eserinde olduğu gibi, burada da ceza hukuku için lâzımgelen bütün malzeme toplanmış, işlenmiş, normalar tesbit edilmiş ve bunlarda dâvalar da izah edilmiştir.³⁶

Yirminci asrın başında Mommsen, seksen üç yaşına girmişti. Hâlâ zinde görünüyor ve çalışıyordu. Zaten onun için hayatta çalışmaktan daha zevkli bir şey yoktu. Gençliğinde de ihtiyarlığında da öyle kalmıştı. Artık çoktandır şöhreti memleket sınırlarını aşmış, eserleri her tarafta takdirler toplamış ve birçok dillere çevrilmişti. Bunların içinde çoğu dünya edebiyatına geçecek derecede kıymetli eserlerdi. Onun içindir ki, beynelmilel Nobel edebiyat mükâfatı 1902 senesinde seksen beş yaşında olan bu adama verildi. Fakat Mommsen bu şerefi aldıktan sonra çok yaşamadı. Son nefesine kadar çalışmaktan yılmıyan bu fâni, 1903 yılının Kasım ayının birinci bir pazar günü rahat bir ölümlle hayata gözlerini yumdu. Ölümünde 86 yaşında idi. Bunun 60 senesi ilim hizmetinde geçmişti. Berlin Üniversitesi bah-

³⁴ THEODOR MOMMSEN, *Abriss des römischen Staatsrechts* (Bindings systematisches Handbuch des deutschen Rechts-Wissenschaft) serisinde), Berlin, 1893.

³⁵ THEODOR MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Berlin, 1898.

³⁶ Bununla beraber Mommsen, Roma hukuku sahasında neşrettiği bu son büyük eserinden sonra da hukuk araştırmalarını bırakmış değildir. Bizzat gücü yetmediği bu işleri, yetiştirdiği ve etrafına topladığı gençlerle idare etmiştir. Meselâ, ölümünden sonra M. P. Meyer tarafından neşrolunmuş olan Theodosius kodeksi, onun himmeti ile başarılmıştır. Bu hususta bk.: *Codex Theodosianus*, 2 cilt, Berlin, 1905.

çesinde bir heykeli vardır. Dünya Üniversiteleri'nin bir çoklarında yağlı boya tabloları şeref salonlarında yer almaktadır.

* * *

Theodor Mommsen ile on dokuzuncu asrın büyük ilim adamlarından biri daha göçmüş oluyordu. Mommsen silsileler ortasında bir şâhika idi. Akıntıya karşı bile kürek çekmekten yılmıyan heyecanlı bir politikacı, geniş görüşlü bir teşkilâtçı, fakat ilim devletinde de bir hükümdar olarak gitti. Eskiçağ tarihi ilminin on dokuzuncu asırdaki yükselişi onunla sıkı sıkıya ilgilidir. Bu adam yirminci asrın bilhassa Eskiçağ tarihi ilmine herşeyden önce eserleri bakımından muazzam bir miras bırakmıştır. Öldüğü zaman bunlar 1500 sayısını geçmişti.³⁷ Mommsen'in bütün bu eserlerinde gözönünde tuttuğu gaye, Roma atikiyatını bütünü ile tetkik etmek olmuştur.³⁷ Roma hukukuna, meskûkâtına, tarihine, epigrafisine hepsine birden girişi bundandır. Gene bundan dolayıdır ki, Roma epigrafyası, meskûkâtı, numismatiki ve hukuku onunla başlı başına ilimler halinde ortaya çıkmışlardır. Mommsen hepsinin malzemesine, metoduna ve tekniğine hâkim yaratıcı büyük bir ilim adamı idi.³⁸

Mommsen'in akıllara hayret veren bu yaratıcılığının sırrı onun tam bir filolog, tam bir hukukçu ve tam bir tarihçi olmasından, yâni bunların hepsini âdeta fevkalbeşer bir kudretle nefsinde toplamış bulunmasından geliyor. Filologlar onun bu cephesini muhakkak ki daha iyi kıymetlendirmek durumundadırlar: Mommsen filolojiyi asıl disiplini olan hukuk yanında yardımcı olarak tahsil etmişti. Yâni, birçok büyük adamların hayatını dolduran bu saha, onda bir kısım,

³⁷ Mommsen, zamanında Eskiçağ tarihinin hemen bütün fikir münakaşalarına iştirak ederek vaziyet almış, meseleler çözülecek kadar olgunlaşmamış ise durumu vazıh bir şekilde formüle etmiştir. Burada sayısı 1500'ü geçen eserlerinin isimlerini sıralamağa imkân yoktur. Yazdıklarımız böyle bir hayat tablosu çizmek için ele alınan başlıca eserleridir. Eserleri hakkında bk.: ZENGEMEISTER - JACOBS, *Theodor Mommsen als Schriftsteller*, Heidelberg, 1905.

³⁸ Mamafih, ilim sahasında büyük adam olan Mommsen'daki moral büyüklüğü de unutmamak lâzımdır. Filhakika, ona göre "İnsanın yüksekliği ve büyüklüğü, zekâvetinde değil, namus ve samimiyetinde" dir. Mommsen, bütün hayatında doğruluktan ayrılmadı. Siyasî hayattaki muarızları bile, idealizminin hakikî olduğunu, fikirlerini her ne bahasına olursa olsun, söylemekten çekinmeyen namuslu bir insan olduğunu itiraf etmişlerdir. Hülâsa Mommsen, ne yaptı ise tamam yaptı. Yarımcılığın ve gösterişin düşmanı idi. Yani ilim ve ahlâk bakımından en yüksek seviyede kalmıştır.

fakat önemli ve esaslı bir parça idi. Fakat filolog ve epigrafist olarak nesillerdenberi bu ilmin hakikî müntesiplerine has olan vasıfları haiz bulunuyordu. Filoloji onun yetiştiği devirde üniversal bir mânayı haizdi; ve o da bu mânâ ile anlıyordu. Filoloji o zaman öğrettikleri şekilde Eskiçağı bütünü ile anlamak, yani onun yazılı eserlerini, arkeolojik âbidelerini, epigrafyasını, kronolojisini ve sikkelerini hepsini anlamak ilim olarak anlaşılıyordu.³⁹ Tabiatıyla filoloji bu mânâda alınırca, Eskiçağ araştırmalarının tekmiil şartlarını içine almış oluyordu. Onun devrinin bütün ilim adamları böyle yetişmiştir. Fakat o filolojiyi yardımcı aldığı halde, gene tek olarak kalmıştır. O kadar ki, 1894 de Kiel'de toplanan filologların kongresi kendisine gönderdiği telgrafta onu "Filologların piri, sultanı" (*Princeps philologorum*) diye vasıflandırmıştır.

Filolog Mommsen'in yanındaki hukukçu Mommsen'ı da, hukukçular ve bilhassa Roma hukuku ile meşgul olanlar tabiatıyla çok daha iyi tebarüz ettireceklerdir. Burada bu bakımdan da kısaca şunu söyleyelim ki, Mommsen hukukçu olarak düşüncelerini mantikî bir şekilde tasnif etmek, onları mefhumlar halinde ifade etmek, mefhumlara berraklık ve kat'iyet vermek kabiliyetinde olan bir adamdı. Eserlerinde hukukçu olarak daima Roma halkı yanında Roma Devleti ile Roma hukukunu beraber düşündü ve beraber yürüttü. Ona göre, bir halkın mahiyetine ancak hukuku içinden gidilebilirdi: "Bir devletin tarihi için "esas teşkilât hukukî normlarının bilinmesi" lâzımdı. Bütün araştırmalarında hep bu gayeyi güttü. Onu tarihçi olarak büyük yapan şeylerden biri de hiç şüphesiz ona düşünce sisteminin fevkalâdeliğini, lisanının keskinliğini veren hukukçu yetişmesi olmuştur.

Gerçekten Mommsen, filolog ve hukukçu olması yanında ve bütün bu vasıfları üstünde bir de tenkitçi kafası, görüş genişliği ve muhayyilesinin yaratıcı kudretiyle büyük bir tarihçidir. Esasen filoloji ve hukuk onda en yüksek bir vazifenin, yâni tarihin hizmetinde idi. Yukarıdaki sahifelerde kısaca çizmeğe çalıştığımız ilmî hayat tablosunda görüldüğü gibi, kendisi kitâbeler okumuş, metinler edisyonu yapmış, sikkelerin tarihlerini tayin etmiş, Roma hukukunu mey-

³⁹ Bu sözlerden anlaşılacaktır ki, o zaman filoloji, bugün istiklâl kazanmış birçok ilimleri de içine alıyordu. Onun devrinde yetişenlerin "Filoloji" altında neler tahsil ettikleri gözönüne alınırca, Mommsen'in hukuk ve tarih yanında filolojideki bu ihate kudretine hayran olmamak kabil değildir.

dana koymuştu. Fakat bunların hepsi, onu asıl gayesine götüren birer vasıta idi. Bu gaye de Roma camiasını bütün hayat tezahürleri içinde tarihî olarak kavrayıp tasvir etmek, yani tarih yazmaktı. Bunda muvaffak oldu ve büyük bir tarihçi oldu. Çünkü o, aynı zamanda, büyük bir sanatkârdı. Filhakika, filolog, hukukçu, politikacı olmak ve, hattâ, yalnızca hakikatleri en iyi bir şekilde meydana koymak, tarih araştırmak, bunların hepsi birden yüksek vasıfta bir tarihçi yaratmaya kifayet etmez. Asıl tarihçinin aynı zamanda yaratıcı bir sanatkâr olması da lâzımdır. İlim ve sanat, bu iki vasıf Mommsen'da fevkalbeşer bir şekilde birleşmiş bulunuyordu. O hem tarih araştırmacı olarak bir âlim, hem de tarih yazıcısı olarak üstad bir sanatkâr olmuştur. Hattâ Mommsen, her zaman düşüncelerini uygun bir üslûbla yazmağa muvaffak olan nâdir tarihçilerdendir. Heyecanı yazılarında bile dehasının ayrılmaz bir vasfı idi. Mommsen bu haliyledir ki ilim dünyasına, ilk defa olarak, ilmî yazıların muhakkak can sıkıcı olmaları icabetmediğini isbat etmiştir.⁴⁰

İşte Mommsen, herşeyin üstünde büyük bir tarihçi olduğu için, yukarıda dediğimiz tarih eseri üzerinde de biraz durmak lâzımdır. Ona milletlerarası şöhret kazandırmış ve kendisinin büyük bir tarihçi olduğunu göstermiş olan bu eseri, sayısı 1500 ü geçen yazıları arasında lâkonik bir şekilde "Roma Tarihi" adını taşıyan kitabıdır.⁴¹ Bu şö-

⁴⁰ Malûmdur ki' hakikî tarihçiliğin iki cephesi vardır. Birisi parça parça tarihî hakikatleri vesikalardan araştırmak, diğeri de bu hakikatleri bir bütün halinde toplayıp yazmak ve tarihi bina etmektir. Birinci cephe, yani tarih araştırmaları bir ilimdir. İkincisi, yani tarih yazıcılığı ise bir san'attır. İlim adamı olan tarihçinin tenkitçi kafasiyle ortaya çıkardığı parça parça tarihî hakikatleri sanatkâr tarihçi muhayyile kudretle bir bütün halinde yeniden toplayıp yazar. Bunun her ikisinin en iyi bir şekilde birleştiği tarihçiler nadirdir. Mommsen onlardan biridir. Onun bu bakımdan olan şahsiyeti yanında, on dokuzuncu asrın —Ranke müstesna— bütün diğer tarihçileri donuk ve sönük kalır.

⁴¹ Hukukçu Mommsen, uzun araştırma ve tecrübelerden sonra bütün, tarihî ilimlerin nihaî vazifesinin, ilmî terbiye görmüş muhayyilenin yardımı ile eski hayatları, hisleri, düşünce ve itikatları tekrar canlandırmak, geçmiş içindeki canlı kudretleri hal ve istikbal için müessir bir hale koymak olduğuna kani olmuştu. Bu kanaat, onu cihan tarihinin büyük ve şüphesiz çok enteresan mevzularından biri olan Roma Tarihi'ni yazmağa götürmüştür. Niebuhr'un Roma Tarihindeki öncülüğünden sonra, bu sahada çalışmak ancak iyi yoldan mümkün olabilirdi. Birincisi muahhar devlet müesseselerinin müşahede ve tetkikinden eski devirlere ircaî hükümler yaptırabilecek olan hukuk ilmi içinden gitmek, diğeri de eski devirlerin bilâvasıta vesikaları olan kitâbeleri ele almakla olacaktı. Mommsen, ikinci

ret ise, Mommsen'in burada dünya tarihi bakımından fevkalâde önemli bir tarihi, bütün vuzuhiyle meydana çıkarmağa, İlkçağ'ın muayyen bir devrindé bütün medenî dünyanın tarihi olan Roma Tarihi'ni küllü ile ortaya koymağa muvaffak olmasından geliyor. Fikrî ve ruhî ilimler tarihinde bir adamın isminin bir tarih ile tek bir mefhum haline gelmesi nadirattandır. Mommsen ve Roma Tarihi böyle olmuştur.⁴² Gelecek sene (1954) ilk neşri yüzüncü yılını idrâk edecek bu eserle Mommsen, İlk ve Orta çağlar arasındaki köprünün kurulmasına yardım ettikten başka, Hellenistik devletler dünyasının bir vahdet halinde kavranılablmesinin de temellerini atmıştır. Fakat Roma tetkikleri için bu eser en yüksek noktadır denebilir. Filhakika, Roma Devlet idaresi ve tarihi hakkındaki araştırmaların geçen asırdanberi metodik bir derinliğe gitmesi ilk plânda Mommsen'in hizmetidir. Mommsen, Roma tarihini böylece Eskiçağ tarihinin başka kısımlarındaki hipotezler binasından, —bilhassa Eskiçağ tarihi ve kısmen de Hellen tarihinden— ayırmıştır. Mommsen'in yazdığı şeyler daha uzun zaman esas olarak kalacaktır. Roma Tarihi'nde hangi mesele ele alınırsa alınsın, ona kaışı vaziyet almadan içeri girmeğe imkân yoktur. Bütün modern araştırmalar onun omuzları üstünde durmaktadır.⁴³

Gerçekten, Mommsen ile Roma Tarihi hakkındaki bilgi, daha doğrusu Roma Tarihini anlamak, diğer tarihlerinkinden daha yüksek bir seviyeye çıkmıştır. Filhakika, onun zamanına kadar Hellen tarihinin hâdiseleri çoktandır hakikatler halinde tesbit edilmiş, bura-

yoldan gitmiştir. Roma epigrafyasını, meskûkâtını, hukukunu inceden inceye tetkik etmiştir. Bir halkın bütün fikrî-ruhî tezahürleri, yani onun tarihî şahsiyeti hakkında hüküm verebilmek için lâzımgelen malzemeye onun kadar vakıf ve hâkim olan, lisânı, mitolojiyi, nümismatiki, hukuku onun kadar bilen başka biri zor çıkabilir. Ondandır da bu Roma Tarihi muazzam bir hâdise olmuştur.

⁴² Bu eser neşredildiği zaman, Mommsen zafer çelenkleri kazandı. Bir tab'ı ötekini takibetti. Dokuz yabancı dile tercüme edildi (bizde henüz yoktur). Eserinden birçok parçalar Alman mekteplerinde kıraat kitaplarına geçti. Bugün dahi Alman edebiyat kitaplarında yaşıyor. Bir eserin onu yazana hem muvafık hem de muarız olan ulema için olduğu kadar meslekten olmayan kimseler, meselâ gazeteciler, politikacılar, edebiyatçılar için de daimî kıymetler taşıması nadirdir. Hele eser böyle aktüel olmanın bir mevzuu, yani Eskiçağ'a ait bir halkın tarihini işlemiş ise.

⁴³ Bu hususta bk.: H. BENGTON, *Einführung in die alte Geschichte*, München, 1949, S. 13 v.d.

daki büyük siyasî hareketler kadar fikrî ve iktisadî cereyanlar da, aynı vuzuhla kavranmış ve plâstik bir şekilde tasvir edilmiş bulunuyordu. Fakat, Roma tarihi'nde durum öyle değildi. Roma tarihi onun büyük tarihçilik vasfı ile, âlim ve sanatkâr Mommsen ile, bu hale yükseldi ve ötekileri geçti. Roma'nın büyüklüğünü, herşeyi merkezleştirmek yolundaki iç güdüsüne medyun olduğunu ilkönce ortaya koyan odur. Onun eserinde Roma tarihi'nin ister sınıf mücadelesine, ister Pön harplerine, ister inkılâplar devrine girelim, bunları âdeta içimizde yaşıyoruz. Büyük şahsiyetler artık muhtevassız boş şemalar halinde değildir. Bilâkis, dünya sahnesinde bu muazzam drâmın içinde rol oynayan etli kanlı insanlardır. ⁴⁴ Bu kadar nefis bir şekilde tasvir edilen bu karakterleri, bir defa okuduktan sonra, aceba kim aklından silebilir? Onun bu eserinde, o zamana kadar görülmemiş, fikir, kudret hattâ ateş dolu bir lisan vardır. Onda sun'ilik yoktur. Onda dehanın heyecanlı bir tezahürü vardır. ⁴⁵ Fakat unutmamak gerektir ki, tenkid ve araştırma derinliği olmasaydı, bu ifade kudreti de tarih eserine temadiyet veremezdi. Binnetice Mommsen'ı bugün yaşatamazdı.

⁴⁴ Bütün ilmi araştırmalarında tarafsız kalan Mommsen, yalnız tarihindeki bu şahsiyetlere karşı objektif kalamamıştır. Uzun uzun tasvir ettiği bu fertler için onda, ya sevgi yahut da nefret görülür. Psikolojik tasvirlerle bunları âdeta canlı mevcutlar haline sokar. Buna rağmen, Roma Devleti'nin kuruluşunda, yaratıcı şahsiyetin rolünü tamamiyle tebartüz ettirememiş olmasını, kendisinden ziyade zamanın mahiyetinde aramak lâzımdır. Meselâ portresini en parlak renklerle çizmiş olduğu Caesar gibi müstesna bir şahsiyeti bile, lâyikiyle ortaya çıkaramamış, çünkü onu, muhitinin damgası olarak kavramıştır.

⁴⁵ Bundan dolayıdır ki, Mommsen kendisine has bir üslup yaratmış, Almanca lisanında şaheser bir nesir nümunesi vermiştir. Buradaki üslub, Ranke'nin tam aksi olarak açık, kısa, nükte dolu, müstehzi hükümler gösteren cümleleri çok mahirane bir tarzda bir araya toplıyan üslubudur. Bunun karakteristik bir tarafı da o zamana kadar Eskiçağ tarihlerinde görülmiyen birtakım yeni ifade şekillerini kullanmasıdır. Meselâ: Yüksek finans, kurmay heyetleri, Konservatifler, demokratlar, generaller vesaire gibi. Hattâ Mommsen'ın Tarih yazma üslubunun bir siyasî gazete muharririnin veya siyasî bir fesatçının üslubu olduğu da iddia edilmiştir. Filhakika, Mommsen zamanında bir sol cenah politikacısı demokrat idi. Bismark'ın da muarızı olarak senelerce onunla mücadele etmiştir. Kendisinin içinde yaşadığı politika hayatının siyasî tâbirlerini eserinde kullanmış olması ihtimalden uzak değildir.

Bugün hâlâ yaşıyorsa, biraz da eserin ilmîliğın evci balâsına ulaşmasından olmaktadır. ⁴⁶

* * *

Mommson'ın büyük şöhretini yapan bu Roma tarihinin plânı, yukarıda söylediğimiz gibi beş cilt üzerine kurulmuştu. Fakat yazar, bunun dördüncü cildini teşkil edecek olan Roma İmparatorları (Kaiser'ler) devrini neşretmemiştir. Mommsen'in Kaiserler devrini bir cilt halinde neşretmemesi üzerine, daha o zaman doğan münakaşaların serpintileri bu sırada gene ortaya çıkmıştır. Mommsen acaba Kaiser'ler devri tarihini niçin yazmamıştı? Onun gibi bu kadar renkli, dramatik ve heyecanlı yazan bir adamı İmparator Tiberius veya Traianus'un da, Hannibal ve Sulla kadar cezbedeceği tahmin edilebilirdi.

O zaman bunu cevaplandırmağa kalkanlar, eserinde kullandığı yeni bazı politika tâbirlerini de misâl göstererek Mommsen'in ilim hayatının particilik politikası ile sıkı sıkıya ilgili olduğu hakkında bazı iddialar da bulunmuşlardı. Bunları şüpheye düşürecek noktalar yok değildi. Filhakika Mommsen, zamanında, yukarıda söylediğimiz gibi demokrat bir sol cenah politikacısı idi ve bu sıfatla uzun seneler mebusluk etti. Siyasî hayatında hep Prusya asilzadelerine karşı mücadele etti. Mücadelesinde en büyük siyasî hasmı da, kendisi bir asilzade olan Bismark idi. Mommsen Alman birliğinin (Reich) teessüsünden sonra dahi bu kanaatlerine sadık kalmışdı. Ve asıl şayanı dikkat olan cihet şudur ki, yazdığı Roma tairhi'nde de, Gracchus'lardan Caesar'a kadar olan tarihî inkişafı anlatırken Roma asilleri hakkında fena hükümler verdi: Ona göre, Roma asilzadeleri çoktandır tedennî ve inkıraza

⁴⁶ Mommsen'in tarih yazıcılığının bir hususiyeti de, yalnız oluşları değil, durumları da çok mufassal yazmış olmasıdır. Filhakika, vaziyet ve durumları işlemek ve yazmak da tarihçinin vazifesidir. Çünkü, bunlar da tarihî oluşun zaruretine tabidir ve inkişafı bunlar öğrenilmeden bilinemez. Meselâ. L. v. Ranke'nin tarih yazıcılığı bu bakımdan ikmale muhtaçtır. Çünkü, onda okuyucu oluşları anlamak için durum ve şartları hep başka yerlerden öğrenmek zorundadır. Halbuki Yeniçağ tarihçisi olan yazar bunları biliniyor farzetmiştir. Eskiçağ tarihinde ise bunların okuyucu tarafından bilinmesi hemen hemen kabil değildir. Lâkin burada en önemli taraf, durum ve şartların ancak oluşun anlaşılması için zaruri olduğu yerlerde yazılması ve kat'iyen şişirilmemesidir. Mommsen'da ise bunlar mufassaldır fakat eserinin en nefis tarafını teşkil etmektedir.

doğru gitmeğe başlamıştır. Ahlâkî kudretleri bozulmaktadır. Bunların devlet yapıcılığı ise, içi koflaşmış birşeye dönmüştür. Nihayet, tek adamın hâkimiyetinden başka çare kalmaz. İşte, Mommsen'in bu fikirlerini okuyan ve İmparatorlar devrini niçin yazmadığını izaha kalkanlardan bazıları derhal, onun Prusya asilzadelerine karşı uğraşması ile bu fikirler arasında münasebetler kurdular. Kendi hayatında Prusya asilzadelerine karşı doğan nefretin eserinde, Roma Cumhuriyeti sonlarında siyasî mevki ve kudreti muhafazaya uğraşan Roma asilzadelerine karşı da tezahür ettiği söylendi: Onun İmparatorlar devri tarihini yazmağa başlarken, cumhuriyet devri asilleri hakkındaki hükümlerini ne kadar acele verdiği farkına vardığını ve, tezada düşmemek için, Kaiser'ler devrini yazmadığı ileri sürüldü.

Mommsen'in siyasî görüşlerinin tarih kitabında yer almış olduğu bir hakikattir. Esasen şartsız tarih olmaz. Mesele onun o zaman söylendiği şekilde yazıp yazmadığıdır. Mommsen'in Roma asilleri verdiği hakkında "köklerinden kopmuş asiller" hükmünün gayrı âdil veya yanlış olduğunu iddia edebilecek bitaraf bir müşahit çıkamaz. Fakat, Mommsen da, tabiatıyla, ifratlar yapmıştır. Meselâ, o asillerin devleti idarede artık hakları kalmadığı, inkıraza müstahak oldukları hakkındaki hükmü gibi. Ancak, böyle ifratlar onun gibi her heyecanlı adamda olabilir. Bunu, onun içinde yaşadığı zamandaki siyasî durumuyla birleştirip tarih kitabının dördüncü cildinin çıkmasını buna bağlamak ileri gitmiş bir iddia idi. Nitekim son zamanlarda yeni fikirler bütün bu şüpheleri bertaraf etmiştir. Mommsen'in ölümünden elli sene geçtikten sonra, eserinin daha derin mütalâası ve kendisinin daha iyi tanınması, onda hakikatlere karşı olan aşkın, günlük parti politikasından çok daha üstün ve büyük olduğunu öğretmiş bulunuyor: Mommsen zamanında Prusya asilzadeleri ile mücadele etmiştir. Fakat bu, onun tarihî geçmiş hakkındaki görüşlerini bulandırmamıştır. Bugün artık onun eserinde demokrat Mommsen değil, tarafsız bir Mommsen görülmiye çalışılıyor ve dördüncü cildi neşretmemesinin sebebi olarak da, ihtiyarlığı ve bu kadar muazzam bir işi başaramıyacağı hakkındaki kanaati üzerinde duruluyor.⁴⁷

⁴⁷ Bu sıralarda öğrendiğimize göre Mommsen'in Roma tarihinin dördüncü cildi olarak küçük bir broşür neşredilmek üzeredir. Bu, her halde Neumann'ın (Historische Zeitschrift XCII. N. F. LII, 1904, S. 228) bahsettiği kısımlar olacak-

Gerçekten, bir asîlzade olan Romalı Caesar'ı bu kadar iyi tanıyan ve seven bir adamın, bir Prusya asîlzadesi olan Bismark'a karşı mücadele yolunu tutması bir muammadır. Fakat, bilhassa işte bu cihet Mommsen'in ilmî yazılarında siyasî mülâhazaların müessir olmadığını gösterecek kadar açıktır. ⁴⁸

tır. Filhakika onun dediğine göre Mommsen, imparatorluk devri tarihinden Hermes'de neşrettiği bir parçayı, 1877 de kendisini yetmiş beş yaşı dolayısıyla tebrike gelenlere ayrı basımlar halinde "Roma Tarihi, cilt 4" diye vermiş, o da tesadüfen bunlardan birisini ele geçirmiştir. Şimdi neşrolunacaklar her halde bunlardır. Eğer bu doğru ise Neumann'ın "natamam nüsha" olarak basılmasını istemekle izhar ettiği arzu da yerine gelmiş oluyor demektir.

⁴⁸ Mommsen ve eserleri hakkında aşağıdaki kitaplara bakınız :

C. ZANGE MEISTER, *Mommsen als Schriftsteller*, Heidelberg, 1887 (bu eseri Jacobs Mommsen'in ölümünden sonra 1905 de ikmal etmiştir. İçinde eserlerinin tam listesi vardır).-BARDT, *Theodor Mommsen*, Heildelberg, 1903;—GRADENWITZ, *Theodor Mommsen*, Weimar, 1904; (Zeitschrift der Savigny-Stiftung, 1904, den ayrı basım);—HIRSCHFELD, *Gedaechtnisrede auf Theodor Mommsen*, Heidelberg 1904;—KARL JOHANNES NEUMANN, *Theodor Mommsen*, (Historische Zeitschrift, XCII. N. F. LVI, 1904 S. 193-238).—L. M. HARTMANN, *Theodor Mommsen*, Berlin, 1908;—G. LOOSER, *Mommsens Kunst der Darstellung* (Doktora tezi), Zürich, 1918;—U. v. WILLAMOWITZ-MÖLLENDORFF, *Theodor Mommsen*, Berlin, 1918;—ALFRED DOVE, *Zur Erinnerung an Theodor Mommsen*, (Ausgewählte Aufsätze, herausgegeben v. Meinecke) 1925;—WILHELM WEBER, *Theodor Mommsen*, Stuttgart, 1929;—EDUARD NORDEN, *Geleitwort zur "Romischen Geschichte" von Mommsen*, besorgt von Phaidon Verlag, Wien-Leipzig, 1935;—KORNEMANN, *Theodor Mommsen* (Gestalten und Reiche adlı kitapta) Breslau, 1939, S. 432 v.d.;—A. BENGTON, *Einführung in die alte Geschichte*, München 1949, S. 11 v.d.;—

